

Литвинов Олексій Миколайович,

доктор юридичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України
в.о. ректора Національного аерокосмічного університету
ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2952-8258>
e-mail: lytvynovalex@gmail.com

Пахнін Микола Леонідович,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету № 6 Харківського національного
університету внутрішніх справ
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9236-9723>

DOI: <https://doi.org/10.32620/pls.2024.4.01>

НАСЛІДКИ КРИМІНОГЕННИХ ВПЛИВІВ ЗМІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

***Анотація.** Протягом останніх десятиліть вплив засобів масової інформації (далі – ЗМІ) на всі сфери суспільних відносин набув якісно нових виразів: суспільство стало інформаційним та всі його члени потребують щоденного отримання інформації. При цьому у процесі збирання, оброблення та поширення інформації засоби масової інформації мимоволі, а в певних випадках й умисно, здатні чинити негативний деструктивно-психологічний вплив на свідомість та поведінку особи або групи людей. Такий інформаційно-психологічний вплив спричиняє негативні наслідки, що мають різні форми свого зовнішнього вираження, а їх дослідження, розлога класифікація і докладний аналіз через призму сучасного етапу протидії використовуваним гібридним формам агресії рф проти України залишається вільною зоною наукового пошуку для сучасних кримінологів. У зв'язку з цим, аналіз саме цього питання у запропонованій науковій публікації є цікавим не лише з теоретичної, але і з практичної точки зору.*

***Ключові слова:** засоби масової інформації, негативні наслідки, інформаційно-психологічний вплив, криміногенний вплив, шкода фізичному чи психічному здоров'ю, правова відповідальність.*

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть вплив засобів масової інформації (далі – ЗМІ) на всі сфери суспільних відносин набув якісно нових виразів: суспільство стало інформаційним та всі його члени потребують щоденного отримання інформації. При цьому у процесі збирання, оброблення та поширення інформації засоби масової інформації мимоволі, а в певних випадках й умисно, здатні чинити негативний деструктивно-психологічний вплив на свідомість та поведінку особи або групи людей. Такий інформаційно-психологічний вплив спричиняє негативні наслідки, що мають різні форми свого зовнішнього вираження, а їх дослідження залишається певною мірою вільною зоною наукового пошуку сучасних кримінологів. У зв'язку з цим, аналіз саме цього питання у запропонованій науковій публікації поза всяким сумнівом є цікавим не лише з теоретичної, але і з практичної точки зору.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Теорію масової комунікації, її засобів та їх впливу на суспільство розробляли такі дослідники, як: Т. Адорно, Р. Барт, З. Бауман, Д. Белл, Дж. Бенігер, П. Бурдье, Н. Вінер, Ю. Габермас, М. Горкгаймер, Б. Гунтер, Т.

Ван Дейк, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Дж. Кері, Е. Дюркгейм, П. Лазарсфельд, Г. Ласвелл, Т. Маер, Д. Маккейл, Т. Петерсон, Т. Роззак, Ф. Сиберт, В. Шрам та ін. Віддаючи належне цінності наукових розробок вказаних авторів, слід разом із тим зазначити, що в контексті дослідження кримінологічного аспекту функціонування ЗМІ до кінця не вирішеною залишається проблематика саме наслідків їх криміногенних впливів, особливо в контексті військової агресії рф проти України, а надто її гібридних форм.

Формулювання цілей. Мета цієї статті полягає у виокремленні різних видів наслідків криміногенних впливів ЗМІ у широкому сенсі та в контексті військової агресії рф проти України, а надто її гібридних форм, зокрема.

Виклад основного матеріалу. Є аксіомою, що негативні (деструктивні) наслідки криміногенних впливів ЗМІ безпосередньо стосуються об'єкта такого впливу, тобто окремої людини чи групи людей. Водночас справедливо буде зауважити, що негативні наслідки криміногенних впливів ЗМІ можуть проявлятися не лише у вигляді масових

заворушень, зростання напруженості або вчинення кримінальних правопорушень проти особи, але й у формі підриву репутації комерційної організації чи заподіяння моральної шкоди фізичній особі, що в обох випадках зумовлює звертання потерпілих до суду з поданням позову про захист честі та гідності або ділової репутації. В останньому випадку це призводить до настання негативних наслідків майнового, компенсаційного або організаційно-правового характеру власне щодо ЗМІ як ініціатора такого впливу.

У зв'язку з цим уявляється, що негативні (деструктивні) наслідки криміногенних впливів ЗМІ як безумовна істотна ознака поняття криміногенного впливу ЗМІ можуть стосуватися не лише об'єкта такого впливу, тобто окремої людини чи групи людей, але й бути відчутними для жертв кримінального правопорушення, зокрема рикошетних жертв, і власне суб'єкта такого впливу – ЗМІ. Тому уявляється, що негативні наслідки криміногенних впливів ЗМІ доцільно розглядати в таких трьох аспектах:

1) негативні наслідки, пов'язані з об'єктом криміногенного впливу ЗМІ у формі шкоди фізичному чи психічному здоров'ю людини або групи людей;

2) негативні наслідки щодо жертв кримінального правопорушення, зокрема рикошетних жертв, у формі фізичної, майнової або моральної шкоди щодо них;

3) негативні наслідки, пов'язані із суб'єктом криміногенного впливу на людину або групу людей, тобто ЗМІ; ці наслідки можуть бути представлені правовою відповідальністю за протиправну суспільно небезпечну діяльність юридичних та фізичних осіб у вигляді кримінальної, адміністративної або цивільної відповідальності та заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб або інших обмежувальних заходів, змістом яких є певні обмеження майнового, фізичного, організаційно-правового або іншого характеру.

Розглянемо далі основні положення, покладені в підґрунтя цього підходу, що визначають межі можливих аспектів негативних наслідків криміногенних впливів ЗМІ.

Перший аспект негативних наслідків криміногенних впливів ЗМІ з огляду на вищезазначене можна уявити у вигляді інформаційної травми (медійної інтоксикації), яка має свої ознаки (симптоми) та обумовлює певний тип (форму) девіантної поведінки індивіда або групи осіб. Зокрема, такими основними симптомами можуть бути: 1) «синдром Вельда», що полягає у зниженні бар'єрів стримування агресії після її багаторазового відтворення у медіареальності чи фантазіях та призводить до вчинення насильницьких кримінальних правопорушень, що характеризуються невмотивованою агресивністю та жорстокістю; 2) «синдром Вертера», що виявляється у підвищеній суїцидальній активності мас унаслідок самогубств; 3) «ефект Лари Крофт», що є одним із детермінант фемінізації насильницької злочинності; 4) «синдром ігрового перетворення», що характеризується хворобливим характером перевтілень, зни-

женням чи втратою їх довільного контролю та розмиванням кордонів, які регулюють поведінку, між медіареальністю і реальністю, а також стійкістю, що може призвести до психічної деформації особистості; 5) нарешті, «синдром чотирьох факторів» – це наслідок впливу порнографії, що виражається у чотирьох послідовних проявах поведінки: залежності, ескалації, десенсибілізації і тенденції до імітації нових моделей сексуальної діяльності; проявом цього синдрому стають статеві злочини [1, с. 175].

Доречно також зазначити, що у певних категорій осіб, наприклад тих, що мають нестійкий тип психіки, і неповнолітніх, повідомлення про злочинність і насильство підвищує рівень агресивності, що може у взаємодії з конкретною життєвою ситуацією підштовхнути їх до вчинення протиправних посягань. Поширюючи ті чи інші повідомлення та матеріали, ЗМІ створюють певну громадську думку, формують погляди й настрої, а отже, і поведінку осіб і соціальних груп, а в кінцевому підсумку – всього суспільства. Тобто, повідомляючи своїм читачам, слухачам чи глядачам певну інформацію, ЗМІ породжують у них почуття, враження, рефлексії, відповідно до яких у людей формуються певні моделі поведінки [2].

І. О. Бандурка, досліджуючи проблематику захисту інтересів і прав дитини в інформаційному просторі, зазначає, що, користуючись Інтернетом, дитина може отримати інформацію, яка становить небезпеку не лише для неї особисто, але й для інших осіб, наприклад технологію виготовлення вибухівки, отрути, пошкодження предметів та об'єктів суспільного користування; введення в оману інших; вчинення протиправних дій, що тягнуть за собою юридичну відповідальність, свідоме цькування та приниження, передусім однолітків (булінг); конфліктну поведінку у відносинах з рідними та близькими людьми. Отже, безконтрольне використання Інтернету часто впливає на дітей психотравматичним чином, і як наслідок у поведінці дитини формуються деформаційні та деструктивні мотиви. Культ жорстокості, насильства і порнографії, що пропагується в окремих ЗМІ, а також у комп'ютерних іграх, призводить до неусвідомленого бажання переймати це, сприяє закріпленню схожих стереотипів поведінки, знищує порогові обмеження на недозволене і спричиняє шкоду здоров'ю [3, с. 124-125].

Нарешті, О. В. Ткачова наголошує на тому, що широке пропагування на телебаченні та в комп'ютерних мережах культу жорстокості, насильства та порнографії породжує в значній частині населення неусвідомлене бажання наслідувати поведінку так званих «героїв». При цьому в свідомості людей закріплюються певні (викривлені) стереотипи поводження з оточенням, а також змінюються звички і спосіб життя, знижується рівень граничних обмежень і правових заборон, що теж сприяє появі негативних норм поведінки в суспільстві та відкриває шлях до втрати морально-ціннісних установок, наслідком чого є вчинення правопорушень і злочинів. Отже, небезпечний вплив інформаційного простору на індивідуальну свідомість може призвести до двох видів взаємозалеж-

них змін, а саме: 1) зміни психіки, психічного здоров'я людини; 2) зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Вони стають причиною антисоціальних вчинків і становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави [4, с. 225-226].

Слід зауважити ще на й такому аспекті інформаційної психотравми, як зміна ціннісних орієнтирів, життєвих позицій особистості. Ціннісні орієнтації особистості, залежно від їх змісту можуть гальмувати, а можуть, навпаки, сприяти розвитку злочинної мотивації. Сьогодні ціннісні орієнтації просто спотворено. Унаслідок частого показу на телебаченні насильницьких дій у певній частині аудиторії може виявлятися реакція вимушеного звикання до розгулу злочинності як невід'ємного атрибуту життя («справа життя»). У цілому нині продукція ЗМІ містить у собі низку контрмотивів (пов'язані з пропагандою споживацтва, насильства, розпусти, забобонів), здатних гальмувати позитивні вольові мотиви особистості. Нав'язування хибних цінностей і потреб, руйнування цінностей, що здійснюються в межах діяльності ЗМІ, призводять до дезорієнтації вольових мотивів, а отже, і до позбавлення сенсу діяльності особистості.

Отже, робимо попередній висновок, що інформаційна психотравма як негативний наслідок криміногенного впливу ЗМІ, іманентно обумовлюючи певний тип (форму) девіантної поведінки індивіда, групи осіб або суспільства в цілому, первинно неусвідомлено змінює ціннісні орієнтири, життєві позиції та світоглядні уявлення локальних або масових аудиторій.

Інформаційна психотравма (або медійна інтоксикація) обумовлює такі типи (форми) девіантної поведінки:

адиктивну поведінку індивіда або групи осіб; ця форма девіації виражається в таких негативних діях, як пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків, тютюну, потяг до азартних та комп'ютерних ігор, проституція тощо;

суїцидальну поведінку індивіда або групи людей;

деліквентну поведінку індивіда або групи осіб, яка виявляється на таких трьох рівнях:

а) низький рівень, представлений вчиненням дрібних правопорушень, які не тягнуть покарання як змістовної ознаки кримінальної відповідальності, наприклад дрібне хуліганство, лайка в громадських місцях, публічне розпивання алкоголю, саботаж окремих реформ або заходів превентивного характеру, підтримання дискредитації правоохоронних органів та судової системи, сприяння «кримінальній зараженості» неповнолітніх тощо;

б) середній рівень – прояви дисциплінарних порушень трудового законодавства (поява в робочий час у стані алкогольного сп'яніння);

в) тяжкий рівень – суспільно небезпечні дії, які порушують законодавство і тягнуть настання кримінальної відповідальності [5].

Переходячи далі до аналізу окремих типів (форм) девіантної поведінки, обумовленої криміногенним впливом ЗМІ, хотілося б звернути увагу на таку вражаючу статистичну інформацію. Так, якщо говорити про адиктивну поведінку, скажімо,

сучасної української молоді, то за результатами досліджень ESPAD, 85,7 % усіх опитаних підлітків упродовж свого життя вживали алкогольні напої принаймні один раз. Кількість тих, хто вживав алкоголь у своєму житті десять і більше разів, дорівнює 46,3 %, що становить майже половину опитаних. Особливо цікавим є те, що згідно з опитуванням дівчата дещо раніше за хлопців уперше пробують алкоголь. У молодшій віковій групі частка хлопців, які принаймні один раз вживали алкоголь, становить 79,1 %, а серед дівчат – 86,6 %. Така ж тенденція зберігається у групі підлітків, які мали «великий» – від 10 до 19 разів і «дуже великий» – 40 і більше разів, досвід споживання алкогольних напоїв. Серед хлопців таких 16,8 %, а серед дівчат – 21,8 %. Крім того, значна кількість респондентів (16,0 %) оцінили ступінь свого сп'яніння під час останнього вживання алкогольних напоїв на рівні від 5 до 10 балів, що можна охарактеризувати як «значне» сп'яніння [6, с. 25-40].

Статистичні показники суїцидальної поведінки за 2020 рік засвідчують, що в Україні кількість самогубств хоча й була на 76 випадків меншою, ніж у 2019-му році (7730), проте все ж таки становила 7654 випадки. Лідером за суїцидами стала Дніпропетровська область, де добровільно пішли з життя 745 осіб. У Харківській області цей показник становить 597, в Одеській – 523. На четвертому місці – Київ, де наклала на себе руки 461 людина, а замикає п'ятірку антирейтингу Донецька область. Там протягом року було скоєно 450 самогубств. Найменше суїцидів – у Тернопільській області (108) [7]. При цьому за 2020 рік в Україні зафіксовано 123 випадки підліткових самогубств, а загалом з 2017-го – 518 випадків. Найчастіше накладають на себе руки підлітки у віці від 12 до 16 років. За даними Єдиного державного реєстру судових розслідувань, у 2018 році вчинили самогубство 166 підлітків, у 2018-му – 97, у 2019 – 111, а у 2020 році – 123 неповнолітніх. Станом на лютий 2021 року було зафіксовано 21 випадок [8].

Деліквентні поведінкові наслідки інформаційних травм тяжкого рівня свідчать про випадки, коли особа або група осіб унаслідок інформаційного зараження вчиняють різні кримінальні правопорушення, заподіюючи шкоду охоронюваному кримінальним законом суспільним відносинам або створюючи загрозу їм заподіяння. Скажімо, не вдаючись до справжніх мотивів учиненого, спричинених, можливо, кримінальною протиправною поведінкою товаришів по службі, яскравим таким прикладом може бути розстріл з автомату АК-47 солдатом-строковиком у Дніпрі 10 людей, у результаті чого загинули чотири колеги по службі та одна жінка, а ще п'ятеро постраждалих потрапили до лікарні. Те, що інформаційне поле суттєво вплинуло на його психологічний стан, жодних сумнівів немає. На це, зокрема, звертають увагу військові експерти та психологи [9].

Додатково до вищезазначеного доречно звернути увагу ще й на таке. С. В. Кушнар'єв, досліджуючи негативний вплив ЗМІ на свідомість неповнолітніх, указує, що протягом останніх 40 років у світі було проведено понад 1000 досліджень, присвячених впливу телебачення та кінематографії на дітей. Вони проводилися в багатьох країнах

світу серед неповнолітніх, які належать до різних рас, національностей і соціальних груп. Тим не менш, результати досліджень були практично ідентичними: агресія на екрані робить дітей більш агресивними щодо матеріального й духовного світу. Американська академія педіатрії (American Academy of Pediatrics) опублікувала чотири фундаментальні висновки, які зводяться до такого. По-перше, діти, які систематично дивляться передачі, що містять сцени насилля, сприймають насилля як легітимний спосіб вирішення конфліктів. По-друге, перегляд сцен насилля робить людину більш беззахисною до насилля в реальному житті. По-третє, чим більше дитина бачить сцени насилля на екрані, тим більше шансів, що вона стане жертвою насилля. По-четверте, якщо дитина віддає перевагу перегляду телепрограм, які містять сцени насилля, існує значно більша імовірність, що вона виросте агресивною людиною і навіть вчинить злочин [10, с. 28].

Отже, в кінцевому підсумку можна констатувати, що на тяжкому рівні деліквентної поведінки індивіда або групи осіб відбувається криміналізація особистості або суспільства в цілому.

Так, негативні наслідки криміногенного впливу ЗМІ можуть бути представлені, з одного боку, різними симптомами інформаційної психотравми (медійної інтоксикації), заподіяної об'єкту такого впливу, що зумовлює рішучість людини або групи людей узяти участь у різних варіантах девіантних практик, а з іншого – різними суспільно небезпечними наслідками (шкода фізичному або психічному здоров'ю людини), які констатуються внаслідок криміналізації особистості, групи людей та суспільства в цілому.

Аналіз другого аспекту негативних наслідків криміногенних впливів ЗМІ зводиться до того, що його доцільно здійснювати не лише у напрямі криміналізації індивідуально визначеної особи або суспільства, але й у напрямі віктимізації особистості, які вочевидь є між собою тісно пов'язаними [11, с. 111].

Щодо цього зазначимо, що у спеціальній кримінологічній літературі під віктимізацією розуміється процес і результат перетворення особистості чи групи осіб на жертву злочину (кримінального правопорушення). Індивідуальна віктимізація відбувається у процесі вчинення заподіяння шкоди конкретній особі, але насправді відбувається безліч злочинів (кримінальних правопорушень), і шкода заподіюється безлічі жертв, унаслідок чого їх індивідуальна віктимність, залишаючись такою, набуває якості масового явища. Отже, суб'єкт індивідуальної віктимізації (безпосередня жертва) – це фізична особа, яка має певний соціальний статус, громадянин, залучений у систему законодавчо охоронюваних суспільних відносин. Суб'єкт масової віктимізації – це безліч, сукупність суб'єктів – жертв безпосередньої індивідуальної віктимізації, безпосередньо віктимізованих інтегративних жертв, а також опосередковано віктимізованих суб'єктів (опосередкованих чи непрямих жертв) [12, с. 163].

Аналізуючи проблематику віктимізації в інформаційному просторі, І. Бандурка зазначає, що в цьому аспекті особливу небезпеку, зокрема для

дитини, містить у собі кібербулінг. Кібербулінг – психологічне насильство в мережі, переслідування з боку однолітків, що проявляється у вигляді знущань, насмішок, залякувань та інших дій, які негативно впливають на психічний стан підлітка. Вільне користування необхідними технологіями дає змогу «агресорам» створювати іменні сайти образливого змісту, поширювати чутки, викладати фото- або відеоматеріали, що принижують гідність дитини або займатися від її імені кібертероризмом, що загрожує безпеці дітей. Як наслідок у дитини створюється відчуття безвиході, навіть вдома її не залишає почуття тривоги, вона впадає в депресію. У кінцевому підсумку така інформаційна атака може призвести до суїциду [13, с. 138].

Крім того, проблема віктимізації населення засобами ЗМІ може бути висвітлена не лише через формування страху та моральної паніки, але й через явище ксенофобії – фактичне формування ворожості до представників меншин за різними ознаками, створення стереотипів кримінальності окремих представників меншин та у реверсивному аспекті вчинення злочинів ненависті. Існують загальні технологічні схеми реалізації маніпулювання негативними етностереотипами. Ключову роль у цьому відіграють ЗМІ, адже вони мають вирішальне значення у розгортанні таких соціально-психологічних процесів, як формування національної ідентичності, реалізація міжгрупових відносин, виявлення толерантності або конфліктності. Усталеними в суспільстві, серед іншого завдяки ЗМІ, стали стереотипи на кшталт роми – злочинці, особа кавказької національності – злочинець, той, хто сповідує іслам, – терорист, організована злочинність – росіяни тощо. Загалом ЗМІ «причетні» до третинної стадії віктимізації жертви злочину. На цій стадії відбувається використання жертви представниками правоохоронних органів і працівниками засобів масової інформації в своїх цілях і з метою провадження кримінальної політики.

Доречно також зазначити, що відносини жертви та злочинця виникають і розвиваються у різних сферах суспільного життя, зокрема й у сфері ЗМІ. В одному випадку особа може стати жертвою безпосереднього шкідливого впливу на неї ЗМІ, в іншому вона ніби набуває властивості підвищеної уразливості до різних зазіхань, зокрема і кримінально-каранних, що стимулюються ЗМІ, у третьому – може зазнавати шкоди від протиправних дій, бездіяльності представника органу масової інформації, в четвертому – сам учасник органу масової інформації може виявитися жертвою зазіхання, мотивація якого зумовлюється професійною діяльністю, наприклад журналіста, який розповсюджує продукцію органу масової інформації, що має стосунок до цієї діяльності.

Отже, проблематику віктимізації особистості як один із напрямів дослідження наслідків криміногенних впливів ЗМІ не слід обмежувати лише аспектом вивчення негативних наслідків щодо жертв кримінального правопорушення, вчиненого внаслідок деструктивного інформаційно-психологічного впливу ЗМІ, оскільки такі негативні

вні явища, як криміналізація та віктимізація, дійсно є тісно пов'язаними між собою. Підтвердженням цього є хоча б той факт, що в результаті криміналізації особи або групи осіб унаслідок деструктивного інформаційно-психологічного впливу останні водночас певною мірою вже стають жертвою такого безпосереднього шкідливого впливу на них ЗМІ, оскільки є носіями інформаційної психотравми. Уже зважаючи на це, наслідки криміногенних впливів ЗМІ цілком можна розглядати в межах окреслених нами перших двох аспектів їх дослідження у цьому підрозділі роботи. Більш того, ми схильні ще більше розширити такий підхід через включення до нього такого напрямку масово-інформаційної віктимогенності, який пов'язано з так званими рикошетними жертвами негативного інформаційно-психологічного впливу та/або вчиненого кримінального правопорушення.

За справедливим зауваженням В. О. Тулякова, видається не лише ненауковим, а й просто аморальним виключати рикошетних жертв із сукупності об'єктів, що охоплюються поняттям «жертва кримінального правопорушення» на підставі того, що перші лише опосередковано пов'язані зі злочинном чи проступком. Рикошетні жертви зазнають таких само страждань і виявляють такі самі симптоми психологічних труднощів, як і первинні жертви. Члени сімей жертв убивств, партнери та подружжя зґвалтованих жінок, батьки пограбованих підлітків, родичі потерпілих від крадіжок та інших злочинів описують схожі психологічні симптоми від непрямой віктимізації так само, як і прямі жертви. Можливо, це пов'язано з емоційними та поведінковими реакціями на заподіяння шкоди суб'єкту, до якого є прив'язаною рикошетна жертва, можливо, зі звичайними людськими уявленнями про безпеку та справедливість навколишнього світу, які порушуються злочином, можливо, – з відчуттям страху та незахищеності, що не залишає нас з моменту зіткнення з невідомим. Проте посттравматичний стрес, гнів, приниженість, страх і депресія є супутниками віктимізації рикошетних жертв так само, як і прямих жертв. І не пам'ятати про це, декларуючи принципи захисту громадянських прав і свобод у державі, не можна [14, с. 118–125].

Отже, робимо висновок, що негативні наслідки криміногенного впливу ЗМІ можуть бути представлені різними суспільно небезпечними наслідками (шкода фізичному чи психічному здоров'ю людини або майновому стану – жертви негативного інформаційно-психологічного впливу ЗМІ та/або кримінального правопорушення, зокрема рикошетні жертви від нього), які констатуються внаслідок віктимізації не лише особистості, групи людей або суспільства в цілому, але й власне безпосередньо уповноважених представників ЗМІ.

Третій аспект негативних наслідків криміногенних впливів ЗМІ, як уже було задекларовано, може бути представлений наслідками кримінально-правового або іншого характеру, певним чином безпосередньо пов'язаними із суб'єктом криміногенного впливу, тобто ЗМІ, або можуть мати власне відношення до останнього. Так, не слід за-

бувати про те, що ЗМІ можуть бути не лише джерелом деструктивного інформаційно-психологічного впливу, але й виступати в ролі засобів учинення окремих кримінальних правопорушень або цивільно-правових деліктів, про що прямо може бути зазначено в законі. ЗМІ можуть бути використані під час вчинення таких кримінальних правопорушень, як порушення рівноправності громадян залежно від їх расової чи національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161 КК України); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 162 КК України); розголошення таємниці усоволення (удочеріння) (ст. 168 КК України); порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК України); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231 КК України); розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках (ст. 232 КК України); ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300 КК України); публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 2581 КК України); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України); одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження (ст. 3011 КК України); проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (ст. 3012 КК України); втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника державної виконавчої служби, приватного виконавця (ст. 343 КК України); втручання у діяльність державного діяча (ст. 344 КК України); погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України); погроза або насильство щодо журналіста (ст. 3451); погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча (ст. 346 КК України); втручання в діяльність судових органів (ст. 376 КК України); погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного (ст. 377 КК України); пропаганда війни (436 КК України); виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (4361 КК України).

Не буде зайвою вказівка і на те, що у цивільно-правовій площині ЗМІ можуть використовуватись під час вчинення порушення права недоторканості честі й гідності та ділової репутації як засіб вчинення таких посягань або бути безпосередньо джерелом (або суб'єктом) їх вчинення. Отже, в таких випадках використання ЗМІ полегшує вчинення вказаних протиправних діянь або сприяє заподіянню більшої шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам.

У зв'язку з цим у разі виконання ЗМІ ролі засобів учинення кримінальних правопорушень негативним наслідком їх криміногенного впливу може бути підвищена кримінальна відповідальність суб'єкта кримінального правопорушення, який за допомогою ЗМІ його вчиняє. Наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, вчинені особою з використанням ЗМІ, підвищують суворість кримінальної відповідальності винної особи порівняно з такими діями без використання ЗМІ (ч. 3 ст. 109 КК України). Так само більш суворе покарання передбачено законом:

1) за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами, вчинені з використанням ЗМІ (ч. 2 ст. 258-2 КК України);

2) за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, учинені особою з використанням ЗМІ (ч. 2 ст. 436-1 КК України).

Показовим у цьому може бути такий приклад судово-слідчої практики. Суд визнав доведеним, що ОСОБА_1, перебуваючи за місцем проживання свого сина ОСОБА_2, використовуючи персональний комп'ютер ОСОБА_2, під'єднаний до глобальної інформаційної мережі Інтернет, авторизувавшись у соціальній мережі «Однокласники», маючи на меті доведення до широкого кола осіб комуністичну ідеологію, усвідомлюючи, що вказана сторінка має відкритий доступ, а також що із нею має змогу ознайомитися необмежене коло користувачів соціальної мережі «Однокласники», користуючись функцією «ІНФОРМАЦІЯ_2», здійснювала протягом 2016–2018 років на ній публікації фото та відеофайлів із зображеннями символіки комуністичного режиму. Зокрема, 03.03.2016 ОСОБА_1 опублікувала на «стіні» своєї сторінки відеофайл у вигляді листівки, яка містить напис «ІНФОРМАЦІЯ_3». У лівому куті зображення п'ятикутної зірки та лаврового вінка. Продовжуючи, 09.11.2016 ОСОБА_1 опублікувала на «стіні» своєї сторінки фотофайл (колаж), який у центральній частині містить фотозображення радянського державного і партійного діяча ОСОБА_3, а нижче напис літерами білого кольору «Если в Украине убьют барыг в власти, то через 5 лет люди скажут – А *** нам та Европа». Згідно з висновком за результатами проведення судової мистецтвознавчої експертизи Київського НДІСЕ № 12586/20-55/15495-15503/20-55 від 12.06.2020 на вищевказаних фото та відеофайлах містяться зображення символіки комуністичного режиму. Своїми умисними діями ОСОБА_1 вчинила кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 436-1 КК України, за кваліфікуючою ознакою – поширення та публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму з використанням засобів масової інформації [15].

Інший схожий приклад. За даними слідства підозрювана у вчиненні злочину, передбаченого ч. 7 ст. 111-1 КК України, будучи головою районного

суду Луганської області, умисно вступила у злочинну змову з представниками так званої «ЛНР» окупаційної адміністрації РФ. Вона погодилась на пропозицію «здійснювати правосуддя» від імені країни-агресора та зайняла посаду судді в незаконно створених судових органах, а також агітувала суддів та працівників підпорядкованого суду, які залишились на тимчасово окупованій території, визнати окупаційну владу та закликала підлеглих здійснювати правосуддя іменем «квазі-республіки» [16]. Санкцією ч. 7 ст. 111-1 КК України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.

Крім підвищеної кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень з використанням ЗМІ, окремим правовим наслідком криміногенного впливу ЗМІ, насамперед тих, що мають статус юридичної особи, може бути так звана квазікримінальна відповідальність ЗМІ, оскільки щодо останніх згідно з чинним кримінальним законодавством України можуть бути застосовані передбачені у розділі XIV-І Загальної частини КК України заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи ЗМІ у разі вчинення її уповноваженою особою:

від імені такої юридичної особи кримінального правопорушення, передбаченого ст. 258-2 КК України (п. 3 ст. 96-3 КК України);

в інтересах та від імені такої юридичної особи кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 301, 301-1, 301-2, 343, 345, 376, 377, 436, 437, 447 КК України (пп. 4–6 ст. 96-3 КК України).

Доречно зазначити, що вказані заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи ЗМІ за своєю суттю не є кримінальним покаранням. Це альтернативні покаранню засоби впливу, що тягнуть негативні для такої юридичної особи наслідки майнового, компенсаційного чи організаційно-правового характеру. Ці заходи хоча й відрізняються від покарання, але водночас є такими, що реалізуються в межах кримінально-правових відносин. Їх метою є відновлення правовідносин, порушених учиненням будь-якого кримінального правопорушення, зазначеного у статті 96-3 КК України, а також запобігання вчиненню уповноваженою особою юридичної особи ЗМІ будь-якого нового кримінального правопорушення з тих, які передбачено у цій статті КК України [17, с. 190].

Негативні наслідки криміногенного впливу ЗМІ іншого характеру, тобто не кримінально-правового характеру, можуть відбуватись в адміністративно-правовій або цивільно-правовій площині.

Зокрема, криміногенна діяльність ЗМІ може бути припинена судом. Широко відомим є приклад, коли в межах адміністративного провадження було припинено видавничу діяльність газети «Робітнича газета» («Robochaya gazeta», «Рабочая газета») за результатами досудових розслідувань за ознаками вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 109 та ч. 1 ст.

111 КК України [18]. На додаток до цього можна навести і такий приклад судової практики. Так, Київським окружним адміністративним судом зазначено, що відповідно до п. 5 ст. 7 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII засновники друкованих засобів масової інформації, які на момент набрання чинності цим законом здійснювали пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та/або використовували у назві символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, зобов'язані припинити здійснення такої пропаганди та/або здійснити перереєстрацію друкованого засобу масової інформації. Засновники таких друкованих засобів масової інформації звільняються від сплати реєстраційного збору за перереєстрацію. У разі недотримання вимог цього закону засновниками друкованих засобів масової інформації після спливу трьох місяців з дня набрання чинності цим законом їх випуск підлягає припиненню в установленому законом порядку, крім випадків, коли засновником друкованого засобу масової інформації вжито заходів щодо дотримання вимог цього закону, а неможливість перереєстрації такого друкованого засобу масової інформації зумовлена об'єктивними причинами. Зважаючи на зазначені законодавчі положення, суд припинив випуск газети «Шлях до комунізму», зареєстрованої Головним управлінням юстиції у Київській області 15.10.2007, свідоцтво № 1062, серія КІ [19].

Щодо ЗМІ також можуть бути накладені і цивільно-правові санкції у разі поширення неперевірених даних у вигляді достовірних повідомлень або дискредитації окремих осіб та організацій. Так, у разі поширення неправдивих відомостей про діяльність правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю ЗМІ завдають істотної шкоди престижу правоохоронних органів, а тому такі випадки очевидно мають бути предметом розгляду відповідного судового провадження.

Нарешті, окремої уваги в аспекті негативних наслідків криміногенних впливів ЗМІ заслуговує також положення Закону України «Про санкції» (далі – Закон № 1644-VII). Відповідно до ст. 1 цього законодавчого акту його метою є захист національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидія терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян України, суспільства та держави. Реалізація поставленої мети у сфері захисту інформаційного простору у разі наявності дій, які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, сприяють терористичній діяльності та/або порушують права і свободи людини та громадянина, інтереси суспільства та держави тощо, зумовлює можливість застосування таких видів санкцій:

1) анулювання або зупинення ліцензій та ін-

ших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності, зокрема анулювання чи зупинення дії спеціальних дозволів на користування надрами;

2) заборона користування радіочастотним ресурсом України;

3) обмеження або припинення надання електронних комунікаційних послуг і використання електронних комунікаційних мереж;

4) припинення культурних обмінів, наукового співробітництва, освітніх та спортивних контактів, розважальних програм з іноземними державами та іноземними юридичними особами;

5) інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим законом [20].

Рішення щодо застосування санкцій ухвалюється Радою національної безпеки та оборони України (далі – РНБО) і вводиться в дію указом Президента України.

Доречно зазначити, що зі змісту аналізу положень Закону № 1644-VII вбачається, що санкції, які можуть бути застосовані в інформаційній сфері, не є видом не лише покарання, але й іншої правової відповідальності, оскільки вони виконують функції обмежувального тимчасового економічного заходу щодо осіб, зокрема тих, які становлять для України загрозу посягання на її національні інтереси, національну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність. Водночас, не применшуючи превентивного значення вказаних санкцій, окремі українські правозахисні організації наголошують на потребі внести зміни до санкційного законодавства для дотримання законності, обґрунтованості та пропорційності санкцій щодо інформаційних ресурсів та забезпечення незалежного судового контролю від зловживань під час їх ухвалення [21].

Висновки. Підбиваючи підсумок, зазначимо, що негативні (деструктивні) наслідки криміногенних впливів ЗМІ доцільно розглядати в таких трьох аспектах:

1) негативні наслідки, пов'язані з об'єктом криміногенного впливу ЗМІ у формі шкоди фізичному чи психічному здоров'ю людини або групи людей; вони можуть бути представлені, з одного боку, різними симптомами інформаційної психотравми (медійної інтоксикації), заподіяної об'єкту такого впливу, що викликає рішучість людини або групи людей узяти участь у різних варіантах девіантних практик, а з іншого – різними суспільно небезпечними наслідками (шкода фізичному чи психічному здоров'ю людини), які констатуються внаслідок криміналізації особистості, групи людей та суспільства в цілому;

2) негативні наслідки щодо жертв негативного інформаційно-психологічного впливу та/або кримінальних правопорушень, зокрема рикошетних жертв; вони можуть бути представлені різними суспільно небезпечними наслідками (шкода фізичному чи психічному здоров'ю людини або майновому стану), які констатуються внаслідок віктимізації не лише особи, групи людей або суспільства в цілому, але й власне безпосередньо віктимізації уповноважених представників ЗМІ;

3) негативні наслідки, пов'язані із суб'єктом

криміногенного впливу на людину або групу людей, тобто ЗМІ; ці наслідки можуть бути представлені правовою відповідальністю за протиправну суспільно небезпечну діяльність юридичних та фізичних осіб у вигляді кримінальної, адміністративної або цивільної відповідальності, заходів

Бібліографічні посилання

1. Пахнін М. Л. Кримінологічний захист засобів масової інформації : монографія. Харків : Факт, 2022. С. 175.
2. Правові засади взаємодії військовослужбовців Управління державної охорони України з представниками засобів масової інформації : навч. посіб. Київ : Інститут УДО України, 2021. С. 9.
3. Бандурка І. Правове забезпечення охорони дитинства в Україні : монографія / за заг. ред. Литвинова О. М. Харків : Майдан, 2022. С. 124–125.
4. Ткачова О. В. Вплив на формування суспільної небезпечності негативної інформації. Право і суспільство. 2017. № 5 (2). С. 225–226.
5. Девіантна поведінка: форми, види, причини, профілактика. Ukr.Media : інтернет-газета. URL: <https://ukr.media/psihologiya/379091> (дата звернення: 03.04.2023).
6. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення та тенденції в Україні : за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), Д. М. Павлова, Н. М. К. Нгуєн, О. Г. Левцун, Н. П. Пивоварова, О. Т. Саківич, О. В. Флярковська. Київ : Обнова компані, 2019. С. 25–40.
7. 7654 українці покінчили життя самогубством у 2020 : інфографіка // Фокус : сайт. URL: <https://focus.ua/uk/ukraine/473181-7654-ukraincaroknchili-zhizn-samoubiystvom-v-2020-infografika> (дата звернення: 07.04.2023).
8. Скільки дитячих суїцидів зафіксовано за останні роки. Відповідає ОГПУ. Суспільне. URL: <https://suspilne.media/107326-skilki-vipadkiv-ditacih-suicidiv-zafiksovano-za-ostanni-roki-vidpovidaє-ogpu> (дата звернення: 07.04.2023).
9. Он понимал, что натворил: что говорят военные и психологи о поведении 20-летнего стрелка из Днепра. ТСН. URL: <https://tsn.ua/ru/exclusive/onponimal-chto-natvoril-chto-govoryat-voennye-i-psihologi-o-povedenii-20-letnego-strelka-iz-dnepra-1963663.html> (дата звернення: 08.04.2023).
10. Кушнарьов С. В. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід. Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2009. № 2. С. 28.
11. Савінова Н. А. Умисне поширення недостовірної інформації ЗМІ: аргументи на користь потреби криміналізації. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 2 (3). С. 111.

кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб або інших обмежувальних заходів, змістом якої (яких) є певні обмеження майнового, фізичного, організаційно-правового або іншого характеру.

12. Джу́жа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 163.
13. Бандурка І. Правове забезпечення охорони дитинства в Україні : монографія / за заг. ред. Литвинова О. М. Харків : Майдан, 2022. С. 138.
14. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монографія. Одеса : Юридична література, 2000. С. 118–125.
15. Вирок Новотроїцького районного суду Херсонської області від 11.11.2020 у справі № 665/1486/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92804835> (дата звернення: 09.04.2023).
16. Держзрада та колабораційна діяльність – голові райсуду на Луганщині повідомлено про підозру // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/derzzrada-ta-kolaboraciina-diyalnist-golovi-raisudu-na-luganshhini-povidomleno-pro-pidozru> (дата звернення: 07.04.2023).
17. Крижановський М., Яценко А. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб : монографія. Харків : Право, 2020. С. 190.
18. Рішення Окружного адміністративного суду м. Києва у справі від 19.08.2019 № 640/6624/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84329415> (дата звернення: 09.04.2023).
19. Постанова Київського окружного адміністративного суду у справі від 16.08.2017 № 810/1567/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіц. сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/69060468> (дата звернення: 09.04.2023).
20. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 12.04.2023).
21. Дворовий М. Санкції та блокування вебсайтів в Україні: як непомітно відкрити скриньку Пандори : аналітичний звіт. ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2021.

Зразок для цитування:

Литвинов О., Пахнін М. Наслідки криміногенних впливів змі: кримінологічний аналіз. Пропліє права та безпеки: наук. журнал. Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», 2024. №4. С. 16-23. DOI: 10.32620/pls.2024.4.01.